

ΜΑΓΕΙΑ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

Charles Stewart

Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, University College London

Ο προσδιορισμός της *μαγείας* είναι, τελικά, αυθαίρετο θέμα. Παρακάτω θα διευκρινίσω αυτή την άποψη μελετώντας τα μεταβλητά όρια ανάμεσα στον χριστιανισμό και τη μαγεία, δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στην κατάσταση που επικρατεί στην Ελλάδα. Στη Δύση η "μαγεία" έχει διαμορφωθεί ιστορικά σε συγκεκριμένη κατηγορία, με την αντιπαράθεσή της σε κοινωνικά πολύ σημαντικές δραστηριότητες, που χαιρούν εξαιρετικής εκτίμησης, όπως είναι η θρησκεία και η επιστήμη. Κοινωνίες μικρής κλίμακας και αγράμματες, οι οποίες δεν έχουν αναπτύξει σαφώς προσδιορισμένους θεσμούς θρησκείας και επιστήμης, κατά πάσαν πιθανότητα δεν έχουν και κάποια κατηγορία αντίστοιχη της "μαγείας". Συνήθως αυτοί που αποφασίζουν τι είναι μαγεία είναι οι άνθρωποι που ασχολούνται περισσότερο με δραστηριότητες της θρησκείας και της επιστήμης – θεολόγοι, κληρικοί, επιστήμονες και φιλόσοφοι. Η μαγεία βοηθά στον προσδιορισμό της θρησκείας και της επιστήμης, αποτελώντας το παράδειγμα του τι δεν είναι αυτές. Η μαγεία είναι *κακή επιστήμη* ή κατώτερη θρησκεία – ένα σύνολο δεισιδαιμονιών και λαθών.

1. Ο Διδάσκαλος της
κεκνής και της
προγενετικής τέχνης και ο
ποιός μετ' αυτού. Cod.
Bononiensis Univ. 3632
(14ος αι.); Βλ. A. Delatte,
Anecdota Atheniensia,
Liège, 1927, I, 595.

Ο βικτωριανός ανθρωπολόγος E.B. Tylor και Sir James Frazer θεωρούσαν ότι η μαγεία αντιπροσώπευε μια *πρωτόγονη* προσέγγιση του κόσμου και πίστευαν ότι, στην πορεία της ανθρώπινης εξέλιξης, αναπόφευκτα θα μεταμορφωνόταν σε θρησκεία και, τελικά, σε επιστήμη. Στις *πολιτισμένες* κοινωνίες – όπως η Μεγάλη Βρετανία, όπου ζούσαν αυτοί οι συγγραφείς – η επιστήμη θα έπρεπε, τελικά, να παραγκωνίσει πλήρως τη μαγεία. Όσες μαγικές πρακτικές υπήρξαν ακόμη, θεωρούνταν ατυχείς (αλλά αβλαβείς) *επιβιώσεις* από παλιότερα στάδια εξέλιξης. Εντοπίζοντας τις απαίστιες αυτές επιβιώσεις, οι ανθρωπολόγοι μπορούσαν να βοηθήσουν στην εξάλειψή τους, και αυτό ήταν μία από τις συνεισφορές της ανθρωπολογίας στην πρόοδο του ανθρώπου.

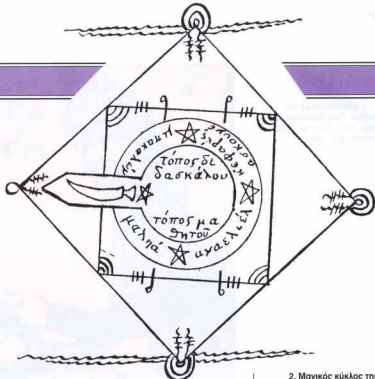
Η αναγνώριση της μαγείας μοιάζει πολύ εύκολη σήμερα, γιατί οι αντιλήψεις μας για τη θρησκεία και την επιστήμη είναι σαφείς και ευρέως διαδεδομένες. Οι πρακτικές όμως που χαρακτηρίζονταν ως μαγικές υπήρξαν ποικίλες στην ιστορική πορεία, ανάλογα με τις αλλαγές και τις εξελίξεις στην επικρατούσα θρησκεία και την καθιερωμένη επιστήμη. Η διαδικασία αυτή δεν υπήρξε απλή και σταθερή, αλλά μια σχέση που την χαρακτήριζαν πολυάριθμες ανατροπές.

Η χθεσινή ορθόδοξη χριστιανική πρακτική έγινε, σε μερικές περιπτώσεις, η σημερινή μαγική πρακτική, όπως ακριβώς και η αλχημεία ήταν κάποτε μια αποδεκτή μορφή επιστήμης, αλλά σήμερα θεωρείται μαγική ενασχόληση.

Ο Γάλλος κοινωνιολόγος E. Durkheim (Εμιλ Ντυρκέμ) στο έργο του *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (Οι στοιχειώδεις μορφές της θρησκευτικής ζωής), που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1912, αντιπαρέβαλλε συστηματικά τη μαγεία προς τη θρησκεία. Η μαγεία, υποστήριξε, ήταν ατομικιστική, προορισμένη να επιτυγχάνει σκοπούς που δεν ήταν ωφέλιμα για ολόκληρη την κοινωνία. "Δεν υπάρχει εκκλησία της μαγείας", δήλωσε ο Durkheim. Η μαγεία δεν μπορεί να ασκηθεί ως κεντρική τελετή, ελκυστική για την ευρύτερη κοινωνία. Ήταν εξ ορισμού περιθωριακή και αντικοινωνική. Η δυνατότητα της λευκής μαγείας, όπως αυτή που εφαρμόζουν σήμερα οι οπαδοί του Wicca στο κεντρικό Λονδίνο και σε άλλα μέρη της Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής¹, έμεινε έξω από κάθε εξέταση. Για τον Durkheim η μαγεία είναι αναγκαστική μαρτύρ.

Πιστεύω ότι οι θεωρίες περί μαγείας των υποτιθέμενων αμερόληπτων, αθεϊστών κοινωνικών επιστημόνων ήταν, στην πραγματικότητα, επηρεασμένες από τις παραδοσιακές απόψεις των κύριων χριστιανικών εκκλησιών. Οι πρώτοι Πατέρες της Εκκλησίας, όπως ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ταύτιζαν μεγάλο μέρος της προχριστιανικής θρησκευτικής πρακτικής με τη δεισιδαιμονία, την οποία και προσπάθησαν, στη συνέχεια, να ερμηνεύσουν. Η πίστη σε πολλές ελάσσονες θεότητες και πνεύματα, η προσέγγιση των θεοτήτων αυτών μέσω των θυσιών, της μαγείας και της αστρολογίας, και η πεποίθηση ότι τέτοιου είδους πρακτικές επιφέρουν άμεσες αλλαγές στη φύση ή βοηθούν κάποιον να αποκτήσει προνομιακή γνώση του μέλλοντος – όλα αυτά ήταν δείγματα ότι οι άνθρωποι ασχολούνταν με τη μαγεία ή πίστευαν σε δεισιδαιμονίες (δεισιδαιμονία: φόβος/λατρεία των δαιμόνων). Το βασικό διαχωριστικό σημείο ήταν η αποδοχή του μονοθεϊσμού. Αν οι άνθρωποι προσηλυτίζονταν στην ιδέα ότι υπάρχει μόνο ένας παντοδύναμος Θεός, τότε η λογική και η ελκυστικότητα της μαγείας, θεωρητικά, θα εξαφανιζόταν απόλυτα. Οι άνθρωποι γρήγορα θα καταλάβαιναν ότι η προσευχή και η προσφυγή στις έγκριτες εκκλησιαστικές ιεροτελεστίες και στους κληρικούς ήταν τα καλύτερα μέσα για να εξασφαλίσουν τη θεϊκή βοήθεια. Η θέληση του Θεού ήταν η ανώτατη δύναμη στον κόσμο και ο Χριστιανισμός πρόσφερε το μόνο ισχυρό και αποτελεσματικό μέσο προσέγγισης του Θεού. Η ιδέα ότι η φύση θα μπορούσε να επηρεασθεί ή να ελεγχθεί άμεσα με τα ζόρκια ήταν αναθεματισμένη.

Όμως, ακόμη και όταν οι εκκλησιαστικές σύνοδοι έκαναν σαφείς διακρίσεις πάνω στα θέματα αυτά, υπήρχε το πρόβλημα της μετάδοσης των πληροφοριών αυτών στις απομακρικές ενορίες, έτσι που οι ημιμαθείς τοπικοί ιερείς και

2. Μαγικός κύκλος της προγνωστικής τέχνης (Κώδης 115 της Ιστορίας και Εθνογραφικής Εταιρείας Αθηνών, αρχές 18ου αι. ;). βλ. Delatte, ό.π., 25.

οι κατά μεγάλο μέρος αγράμματοι πιστοί να μπορούν να τις καταλάβουν. Σε τοπικό επίπεδο εξακολούθησαν να υπάρχουν οι δυσκολίες στη διάκριση του γνητέματος από την ορθή χριστιανική πρακτική.

Στο τελευταίο τεύχος της *Αρχαιολογίας* ο Γιώργος Καλόφωνος παρουσίασε μια μελέτη του *Βίου του Οσίου Ανδρέου του Σαλού*, έργου του 10ου αιώνα, που δίνει ένα παράδειγμα αυτής ακριβώς της σύγχυσης*. Μια ευλαβής γυναίκα καταφεύγει σε κάποιον ονόματι Βιγρίνιο, μια εξαιρετικά σεβαστή τοπική χριστιανική μορφή, για να λύσει τα προβλήματα του γάμου της. Μόνο αφού ακολουθήσει τις συμβουλές του, καταλαβαίνει ότι έχει παραληφθεί και έχει τελέσει αντιχριστιανικές μαγικές πράξεις. Τότε ένας ακόλουθος του Οσίου Ανδρέα τη βοηθάει ν' απαλλαγεί από την αρπαγή της μαγείας του Βιγρίνιο. Όπως επισημαίνει ο Καλόφωνος, η διήγηση αυτή μπορεί να αναγνωσθεί ως μια προσπάθεια ευαισθητοποίησης του τοπικού πληθυσμού στην πρόσφατη νομοθεσία, η οποία έθετε εκτός νόμου κάθε είδος μαγείας, μεταφρονιές το μήνυμα αυτό μέσα από το λαοφιλέως είδος αφήγησης που είναι οι βίαι αγίων. Το επεισόδιο δείχνει πόσο δύσκολο ήταν μερικές φορές για τους ανθρώπους να διακρίνουν τη μαγεία από τη θρησκεία.

Το ίδιο πρόβλημα υπήρχε και στον δυτικό μεσαιωνικό Χριστιανισμό. Ο Ρώσος ιστορικός του Μεσαίωνα Gurevich υποστηρίζει ότι ο μόνος τρόπος για να διακρίνει κανείς το *θαύμα* (miraculum) από το *κακούρηγμα* (maleficium) είναι να παρατηρήσει ποιος τελεί την πράξη². Οποιαδήποτε τελετουργία εκτελείται από ιερέα είναι *de facto* χριστιανική πράξη. Όμως οι Άγιοι Σαλοί (οι τρελοί Άγιοι) της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως ο Άγιος Συμεών ή ο Όσιος Ανδρέας που αναφέραμε νωρίτερα, καθίστανον ακόμη και αυτή την πρακτική διάκριση μεταξύ μαγείας και θρησκείας προβληματική. Φορώντας κουφέλια, ή μη φορώντας τίποτε, εφαρμόζοντας κάθε είδους γελιοίς ή απίστητες ασκητικές πρακτικές, οι τρελοί άγιοι αποτελούσαν ασφαλώς ένα περιθωριακό φαινόμενο

3. Ο διδάσκαλος με τὸν μαθητ. Cod. Bononiensis Univ. 3632 (14ος α.ι.); βλ. Delatte, ό.π., 586.

μέσα στο κατεστημένο της Εκκλησίας. Θα ήταν δύσκολο για τον κοινό άνθρωπο να ξεχωρίσει αν ήταν πραγματικοί άγιοι ή απλώς κοινωνικά απροσάρμοστοι³. Η δυσκολία αυτή προσδιορισμού της ταυτότητας των θεραπευτών ήταν ένα από τα στοιχεία, στη δραματοποίηση των οποίων αποσκοπούσε η ιστορία του Βιγνίου.

Ακόμη όμως και αν μπορούσαμε να δημιουργήσουμε αντικειμενικά κριτήρια για τη διάκριση μεταξύ θρησκείας και μαγείας, θα αντιμετωπίζαμε ένα άλλο πρόβλημα. Τελετουργίες που εγκρίνονται από την Εκκλησία σε κάποια εποχή μπορούν αργότερα να απορριφθούν ή και να χαρακτηρισθούν ως δαιμονικές. Ο ανθρωπολόγος/ιστορικός William Christian αναφέρει ένα καλό παράδειγμα από την καθολική Ισπανία. Ο τοπικός ιερέας σε ένα χωριό, όπου διεξήγαγε την επιτόπια έρευνά του, του είπε ότι οι άνθρωποι πρέπει μόνο

να προσεύχονται για τις ψυχές των νεκρών που βρίσκονται στο καθαρτήριο. Οι προσευχές τους, δηλαδή, πρέπει να απευθύνονται μόνο στο Θεό για χάρη των νεκρών, έτσι ώστε τελικά οι ψυχές των νεκρών να γίνουν δεκτές στον παράδεισο. Εθωροείτο θεολογικά απαράδεκτο να προσεύχονται οι άνθρωποι προς τις ψυχές που βρίσκονται στο καθαρτήριο, σαν να είχαν αυτές αυτόνομη δύναμη να βοηθούν τους ανθρώπους. Στην πορεία της ιστορικής του έρευνας, ωστόσο, ο Christian βρήκε ένα εγχειρίδιο του περασμένου αιώνα για τους ιερείς, στο οποίο επικυρώνονταν η πρακτική της προσευχής προς τις ψυχές που βρίσκονται στο καθαρτήριο⁴. Όσοι προσεύχονται σήμερα στις ψυχές του καθαρτηρίου μπορεί καλύτερα να ακολουθούν τις παλαιότερες οδηγίες της Καθολικής Εκκλησίας, μη γνωρίζοντας ότι αυτές έχουν ξεπεραστεί.

Αν το προηγούμενο παράδειγμα δείχνει πώς το εκκλησιαστικό δόγμα μιας περιόδου μπορεί να γίνει δεσποδαιμονία της επόμενης, η αντιμετώπιση του κακού ματιού στην Ελλάδα αποδεικνύει το αντίθετο. Η πεποίθηση ότι οι άνθρωποι μπορούν να ασκήσουν κακή δύναμη επάνω στους άλλους μέσα και μόνο από τα μάτια τους είναι τόσο παλιά στην Ελλάδα, όσο ο μύθος του Περσέα και της Γοργούς. Οι ιστορικές μαρτυρίες δείχνουν ότι η πίστη στο κακό μάτι ήταν πλέον στέρεα ριζωμένη σε όλες τις κοινωνίες της ανατολικής Μεσογείου στα τέλη της αρχαιότητας. Οι Πατέρες της Πρώιμης Εκκλησίας απέρριπταν τη λαϊκή αυτή δοξασία και τη θεωρούσαν στοιχείο της παγανιστικής δεσποδαιμονίας, την οποία οι σωστοί χριστιανοί θα έπρεπε να εγκαταλείψουν. Ο Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος επέκρινε τις γυναίκες που λέρωναν τα πρόσωπα των παιδιών τους με λάσπη, μια πράξη που απέβλεπε στο να τα κάνει λιγότερο αξιοζήλευτα και, επομένως, λιγότερο ευάλωτα στο κακό μάτι. Θεωρούσε ότι με την ασχήμια (ασχημοσύνη) αυτή οι γυναίκες έφευγαν εις διαβολικός παγίδας⁵. Ο Μέγας Βασίλειος στην *Ομιλία περί φθόνου* απέρριψε την ιδέα ότι το ζηλόφθονο μάτι μπορεί από μόνο του να προκαλέσει κακό. Κατά την άποψή του, αυτό ήταν μόνο ένα παραμύθι γραιών (*δημώδη και τή γυναικαντίτιδι περιεσασχθέντα υπό γραιδών*)⁶.

Το γεγονός ότι οι επικρίσεις αυτού του είδους χρειάζονταν να επαναλαμβάνονται σε εκκλησιαστικές διακηρύξεις καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα δείχνει ότι οι πεποιθήσεις για το κακό μάτι και οι σχετικές πρακτικές δεν είχαν σβήσει ανάμεσα στους απλούς ανθρώπους. Επειδή προφανώς η Ανατολική Εκκλησία κατάλαβε ότι δεν μπορούσε να εξαφανίσει τις λαϊκές πεποιθήσεις για το κακό μάτι, τις ενσωμάτωσε σε μια ειδική προσευχή εναντίον της βασκανίας του κακού ματιού. Η προσευχή αυτή περιλήφθηκε στο *Μικρόν Ευχολόγιον* κάποια εποχή μετά τον δέκατο έβδομο αιώνα. Η διαπίστωση της επίσημης αυτής προσευχής στηρίζεται φανερά σε παραδοσιακά έξορκια για τα ξεμα-

πίσματα? Η Εκκλησία νομιμοποίησε έτσι αυτό που παλαιότερα κατέκρινε ως δεισιδαιμονία. Η χθεσινή μαγεία επιστημοποιήθηκε ως σημερινή προσευχή.

Στη διάρκεια ανθρωπολογικής έρευνας στη Νάξο ανακάλυψα παρόμοιες περιοχές αβειοτήτας και αντιστροφής ανάμεσα στους χώρους της δεισιδαιμονίας και της καθιερωμένης ορθόδοξης θρησκείας. Όπως σε πολλά άλλα μέρη της Ελλάδας, έτσι και εδώ κυκλοφορούσαν μέχρι πρόσφατα διάφορα ζόρκια και γητείες για την αντιμετώπιση ασθενειών όπως το ερυσιπέλας (ανεμοτύρωμα), η ηλίαση και ο ίκτερος. Μερικά από αυτά ίσως τελούνται και σήμερα. Όπως οι τελετουργίες που γίνονται για την απαλλαγή από το κακό μάτι, τα ζόρκια αυτά απευθύνονταν στους αγίους, στον Χριστό και στον Θεό, για να διώξουν την ασθένεια. Είναι πιθανό οι άνθρωποι να μην καταλάβαιναν ότι τα ζόρκια αυτά δεν ήταν εγκυρες ορθόδοξες προσευχές. Οι χωρικοί τα αποκαλούσαν προσευχές, και μόνο εξωτερικοί αναλυτές, όπως οι ορθόδοξοι ιερείς και οι λαογράφοι, τα κατέτασσαν στα ζόρκια. Η κατάσταση περιπλεκόταν ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι κάποιοι ιερείς είχαν

4. "... κατέπεμον αυτό Άγγελον... ως έπιτηρύει και απλάσει απ' αυτού... πάσαν φαρμακείαν και βασιανίαν των... φθονερών ανθρώπων" (απ' την "Ευχή επί βασιανίων" του Μικρού Εύχολογίου).

συχνά ανατραφεί μέσα στην ίδια αυτή ενορία, στην οποία αργότερα λειτουργούσαν, και δεν είχαν αποκτήσει κάποια υψηλού επιπέδου θεολογική εκπαίδευση⁸. Ο ιερέας του χωριού είχε έτσι την τάση να κάνει τις ίδιες λανθασμένες κρίσεις με τους απλούς ανθρώπους.

Αυτό ακριβώς συνέβη σε μια περίπτωση, στα τέλη του 19ου αιώνα, όταν ο ιερέας της ενορίας της Απειρανθού Πριμικός κληθήκε ενώπιον του Μητροπολίτη Παροναξίας και επιτιμήθηκε, γιατί διάβασε το χαρτί της γιαλούς, έναν εξορκισμό κατά της Γελλάς που κέβει τα παιδιά. Το κείμενο αυτού του ζορκιού δημοσιεύθηκε από τον λαογράφο Δ. Β. Οικονομίδη, ο οποίος σημείωσε ότι είχε βρει παραλλαγές του κειμένου στην κατοχή του δασκάλου του χωριού και ενός ντόπιου αρχιμανδρίτη, κατά τη δεκαετία του 1930⁹. Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι ακόμη και τα εξέχοντα αυτά μέλη της τοπι-

5. Το Γοργόνηο των Γνωστικών, 2ος αι. μ.Χ., Συρία: προβάσκάνιο που συνδυάζει στοιχεία από την αρχαιοελληνική, την χριστιανική και την ιουδαϊκή παράδοση.

κής κοινωνίας δεν θεωρούσαν ότι το *χαρτί* βρισκάνταν έξω από τη σφαίρα της έγκυρης ορθόδοξης θρησκευτικής πρακτικής.

Θα ήθελα τώρα να διώξω ένα ευρύτερο ζήτημα – την πιθανότητα η Ορθοδοξία και η μαγεία στην Ελλάδα να έχουν εξελιχθεί από κοινές ρίζες μέσα στη ζύμωση των θρησκευτικών ιδεών κατά την ελληνιστική περίοδο και την πρώιμη ρωμαϊοκρατία. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αυτό είχε ως αποτέλεσμα να γεννηθούν κάποιες ομοιότητες μεταξύ τους, στο επίπεδο της μορφής και της πρόθεσης. Αυτό μπορεί επίσης να εξηγεί τη δυσκολία που έχουν μερικές φορές οι απλοί άνθρωποι στην Ελλάδα να ξεχωρίσουν τη μαγεία από τη θρησκεία.

Ας εξετάσουμε, για παράδειγμα, την τελετουργία του *ξεματίσματος*. Στην Ελλάδα υπάρχουν πολλοί τρόποι με τους οποίους γίνεται αυτό. Σύμφωνα με μερικούς, καίνονται γαρούφαλα ή κάρβουνο και ρίχνονται σε νερό, ή ρίχνεται ένας σταυρός μέσα σε νερό. Μια από τις πιο συνηθισμένες μορφές *ξεματίσματος* είναι το στάξιμο λαδιού μέσα σε νερό, ενώ λέγεται μια προσευχή. Μερικές φορές η προσευχή απαγγέλλεται την ώρα που πέφτει σταγόνα-σταγόνα το λάδι στο νερό, ενώ άλλες φορές απαγγέλλεται αφού έχει χυθεί στο νερό όλο το λάδι. Πιστεύεται ότι το πρόσωπο που πραγματοποιεί το *ξεμάτισμα*, παρατηρώντας την αντίδραση του λαδιού με το νερό, μπορεί να καταλάβει αν ο πάσχων είναι ματιασμένος. Αν το λάδι ξεχωρίσει από το νερό, τότε ο άνθρωπος δεν είναι ματιασμένος, αν όμως το νερό και το λάδι αναμειχθούν, τότε ο άνθρωπος είναι ματιασμένος ή θύμα του κακού ματιού. Και στις δύο περιπτώσεις η τελετουργία έχει την ίδια κατάληξη: ο ασθενής αντιτίθεται με το μείγμα νερού και λαδιού.

Ονομάζω τα λόγια που προφέρονται "προσευχές", γιατί, αν και δεν επιδοκιμάζονται επισήμως από την εκκλησία, είναι γενικώς άμεσες επικλήσεις στο Χριστό ή στους αγίους. Σε μερικές περιπτώσεις περιέχουν άσμενες ή άγριες απειλές εναντίον του ανθρώπου που έχει προξενήσει το μάστιγμα, όπως συμβαίνει με το παρακάτω ζόρκι από τη Νάξο:

Αν είν' από γυναίκα, να περσοτούν τα βυζιά της.

Αν είν' από άντρα, να περσοτούν τ' αργέδια του.

Καράβια ανεβαίνουνε, καράβια κατεβαίνουνε.

Η διατύπωση αυτή αποτελεί όμως εξαίρεση μάλλον παρά τον κανόνα. Κατά το μεγαλύτερο μέρος, οι προσευχές και οι πράξεις των τελετουργιών *ξεματίσματος* είναι σύμφωνες με την κατευθυνση της Ορθοδοξίας, όπως, για παράδειγμα, δείχνει το γεγονός ότι η επίσημη ορθόδοξη τελετή του *ξεματίσματος* απαιτεί ράντισμα με *γιασμά*.

Στη Νάξο, ένας άνθρωπος που νιώθει ματιασμένος μπορεί να απαριθμήσει μέσα του τα ενέα ανοίγματα του ανθρώπινου σώματος, ενώ ταυτόχρονα προσευχεται σιωπηλά¹⁰. Η πρακτική αυτή μας θυμίζει άμεσα την ιεροτελεστία του *βαπτίσματος*, κατά την οποία τα αισθητήρια όργανα του μωμένου χρίονται και σφραγίζονται με λάδι και έπειτα με μύρο. Η πράξη αυτή συμβολίζει τη "σφράγιση" του ανθρώπινου σώματος με τη χάρη του Αγίου Πνεύματος, ώστε να είναι

απαρهابαστο από τις δαιμονικές επιδρομές. Τη στιγμή που κάποιος υποπτεύεται ότι ίσως γίνεται θύμα του κακού ματιού, η απαριθμηση των ανοιγμάτων με ταυτόχρονη προσευχή επαναβεβαιώνει την ισχύ του *βαπτίσματος*, αφού επαναλαμβάνει μέρος της τελετής του *βαπτίσματος*.

Πιστεύω πως μπορεί να υποστηριχθεί ότι η τελετουργία του *ξεματίσματος* και η ιεροτελεστία του ορθόδοξου *βαπτίσματος* είναι ομόλογες. Και οι δύο έχουν παρόμοιο τελετουργικό και παρόμοια πρόθεση. Το νερό αγιάζεται με την προσθήκη λαδιού και στις δύο τελετουργίες, και στη συνέχεια ο συμμετέχων έρχεται σε επαφή με το νερό. Υπάρχει βέβαια μια διαφορά ανάμεσα στην πλήρη βύθιση μέσα στο νερό κατά τη *βάπτισμα* και στο ράντισμα με νερό κατά το *ξεμάτισμα*. Και στις δύο τελετές, πάντως, το νερό χρησιμοποιείται για τον καθαρισμό του ανθρώπου από τη δαιμονική κατοχή. Επειδή υπάρχει ο κίνδυνος το νερό που θα χρησιμοποιηθεί για τον καθαρισμό να περιέχει δαιμονικά πνεύματα, αποκαθαίρεται και το ίδιο και στις δύο τελετουργίες. Το λιγότερο που μπορούμε να πούμε είναι ότι το *ξεμάτισμα* είναι μια λαϊκή μορφή *γιασμάς*, αλλά ενώ θα θεωρούσα ότι και η τελετή του *γιασμού* είναι μια μικρογραφία του *βαπτίσματος*: μια ανάνηψη και αποκατάσταση του καθαρισμού του *βαπτίσματος*.

Πώς μπορούμε να εξηγήσουμε αυτές τις ομοιότητες ανάμεσα σε καιριές ορθόδοξες ιεροτελεστίες και μαγικές τελετουργίες; Υποπτεύομαι ότι πολλοί θα υποστήριξαν ότι η ορθόδοξη ιεροτελεστία του *βαπτίσματος* πρέπει να προηγείται. Η τελετουργία του *ξεματίσματος* και του *γιασμού* πρέπει να είναι μεταγενέστερες, ατελείς μμήσεις και αναφορές στο *βάπτισμα*, ακριβώς όπως τα παιδιά του χωριού επινοούν δικές τους μμήσεις της λιτανείας του Επιταφίου εβδομάδες και μήνες μετά το Πάσχα. Εγώ όμως θα υποστήριζα ότι καμία από τις δύο αυτές τελετές δεν προηγήθηκε της άλλης. Νομίζω πως εξελίχθηκαν ανεξάρτητα κατά την ύστερη αρχαιότητα από κοινές ελληνικές ιδέες σχετικά με τη δύναμη των δαιμόνων, την αποτελεσματικότητα του εξορκισμού, την εξαγιστική δύναμη του λαδιού και την καθαρθήρια δύναμη του νερού. Οι δύο τελετουργίες, *βάπτισμα* και *ξεμάτισμα*, είναι, τρόπον τίνος, κομμένες από το ίδιο πολιτισμικό ύψισμα, αλλά στη συνέχεια ακολούθησαν διαφορετικές πορείες μέσα στον ελληνικό πολιτισμό κατά τη διάρκεια των δύο χιλιετιών που ακολούθησαν.

Ο πυρήνας της ορθόδοξης ιεροτελεστίας του *βαπτίσματος* διαμορφώθηκε κατά τον δεύτερο αιώνα μ.Χ., ενώ το τελετουργικό του εξελίχθηκε περαιτέρω από θεολόγους και κληρικούς, οι οποίοι βαθμιαία τυποποίησαν ένα κείμενο για την τελετή. Στο μεταξύ, η τελετουργία του *ξεματίσματος* ακολούθησε χωριστή πορεία. Παρόλο που αντίλοισε από την ίδια πηγή ιδεών με την ιεροτελεστία του *βαπτίσματος*, η τελετή του *ξεματίσματος*, καθώς και άλλα ζόρκια για τη θεραπεία ασθενειών, καταδικάστηκαν από την Εκκλησία. Η μετάδοσή τους ήταν προφορική και ακολούθησε περιορισμούς, όπως λ.χ. ότι τα ζόρκια έπρεπε να παραδίδονται εναλλάξ μεταξύ των φύλων από γενιά σε γενιά: από τη μητέρα στο γιο· μετά, από τον πατέρα στη θυγατέρα κ.ο.κ. Ο προφορικός αυτός τρόπος μετάδοσης

είχε ως αποτέλεσμα να μεταβάλλονται τα ξόρκια με διαφορετικό ρυθμό από ό,τι η καταγομαμένη σε κείμενα και κατοχυρωμένη από το δόγμα τελετή του βαπτίσματος.

Ένα από τα περιέργως χαρακτηριστικά της τελετουργίας του ξεματίσματος είναι το μαντικό της στοιχείο. Πιστεύεται ότι, παρατηρώντας κανείς το μείγμα λαδιού και νερού, μπορεί να πει αν ο ασθενής είναι ματισμένος ή όχι. Όμως, ακόμη και αν διαπιστωθεί ότι ο άνθρωπος δεν είναι ματισμένος, η τελετουργία δεν διακόπτεται αλλά συνεχίζεται ως την ολοκλήρωσή της. Η μαντεία που γίνεται με την παρατήρηση ενός δοχείου με νερό, είτε με την προσθήκη λαδιού είτε όχι, ήταν γνωστή πρακτική κατά την αρχαιότητα και ονομαζόταν *λεκανομαντεία*¹¹. Η πρακτική αυτή συνεχίστηκε και στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. Η τελετουργία του ξεματίσματος μοιάζει να έχει διατηρήσει μερικά τυπικά χαρακτηριστικά της λεκανομαντείας, αλλά, όπως φαίνεται, το νόημα του μαντικού στοιχείου έχει ατροφήσει, γιατί δεν επηρεάζει την τελεολογία της τελετής. Είναι πιθανό επίσης και η ιεροτελεστία του βαπτίσματος να έχει αντλήσει από τις αρχές της λεκανομαντείας, αλλά, επειδή η μαντεία είχε χαρακτηριστεί από την Πρώτη Εκκλησία ως παγανιστική και δεισιδαμονική, δεν είναι περίεργο που αυτή η κάποτε σημαντική διάσταση του τελετουργικού καταργήθηκε εντελώς.

Σε μεγάλο βαθμό ο χριστιανισμός αναπτύχθηκε σε συνάρτηση με τον ελληνικό πολιτισμό των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων. Αρχικά ο χριστιανισμός ήταν μια σμητική ιδέα, που αργότερα ταξίδεψε έξω από τα όρια της Παλαιστήνης και πολλοί από τους πρώτους πιστούς που απέκτησε προέρχονταν από τις ελληνόφωνες κοινότητες του χώρου που σήμερα αποτελεί την Ελλάδα. Ο χριστιανισμός εξελίχθηκε σε συστηματική θρησκεία μέσα από αυτή τη διαδικασία. Ένα μεγάλο μέρος της Καινής Διαθήκης γράφηκε στα Ελληνικά. Αυτή ήταν η γλώσσα στην οποία μεταφράστηκε το κήρυγμα του χριστιανισμού και αυτός ο πολιτισμός στον οποίο προσαρμόστηκε. Για τον λόγο αυτό, η σημερινή Ελλάδα παρουσιάζει ένα εξαιρετικά ασυνήθιστο φαινόμενο. Αποτελεί παράδειγμα αυτού που ο ανθρωπολόγος McKim Marriott έχει ονομάσει μια "μεγάλη αυτόχθονα παράδοση" ("indigenous great tradition"). Αυτό σημαίνει ότι η ελληνική μορφή του χριστιανισμού (με όλα όσα αυτό συνεπάγεται για τον ελληνικό πολιτισμό γενικότερα) είναι το αποτέλεσμα μιας τοπικής επεξεργασίας και όχι της αποικιακής ή αυτοκρατορικής επιβολής από εξω¹². Με άλλα λόγια, υπάρχει γενετική σχέση ανάμεσα στην Ορθοδοξία και στον τοπικό πολιτισμό των ελληνικών χωριών, πράγμα που δεν συμβαίνει σε πολλά άλλα μέρη του κόσμου, όπως η Νότια Αμερική ή η Αφρική, όπου ο ευρωπαϊκός χριστιανισμός επιβλήθηκε σε λαούς απολύτως μη ευρωπαϊκούς και μέσα σε κοινωνικές και κλιματολογικές συνθήκες πολύ διαφορετικές από αυτές της ανατολικής Μεσογείου.

Ένα από τα αποτελέσματα αυτής της κατάστασης είναι ότι οι τοπικές θρησκευτικές πρακτικές, που από την Εκκλησία θεωρούνται "δεισιδαμονικές", είναι, στην πραγματικότητα, εντελώς ίδιες ως προς τη μορφή με τις βασικές ιε-

ροτελεστίες της Εκκλησίας. Αιώνες αλληλεπίδρασης και συμβιβασμού ανάμεσα στις δύο παραδόσεις, όπως εκείνες που εξετάσαμε πιο πάνω, έχουν αυξήσει την πολυπλοκότητα της κατάστασης. Μπορεί να είναι εύκολο για όλους τους Έλληνες να αναγνωρίσουν ξένες, εισαγόμενες μορφές μαγείας, συχνά όμως είναι πολύ πιο δύσκολο να διακρίνουν πολύ βρισκείται η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη λαϊκή μαγεία και την ορθόδοξη πρακτική. Το ζήτημα τελικά καταλήγει να μην είναι ποιος εκτελεί την τελετουργία, αλλά τι διακηρύσσει η Εκκλησία. Τέτοιες διακηρύξεις μπορεί να χρειαστεί καιρός για να εξαγγελθούν και μπορεί αργότερα να αντιστραφούν. Αυτή είναι η φύση της αυθαίρεσας και της αβεβαιότητας που κατατρύχουν την προσπάθεια να ξεχωρίσει κανείς ανάμεσα στη μαγεία και τη θρησκεία στην Ελλάδα.

Σημειώσεις

1. T. M. Luhrmann, *Persuasions of the Witch's Craft*. Oxford: Blackwell, 1969.

* Σμύτ. τ. εμπ.λ.: Βλ. Αρχαιολογία και Τέχνες 71 (Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1999), 25-30. Για τη στάση της Εκκλησίας απέναντι στη μαγεία και τη "δεισιδαμονία" εν γένει βλ. Αρχαιολογία και Τέχνες, ο.π., σσ. 6 κ.ε., 9 κ.ε.

2. Aron Gurevich, *Medieval Popular Culture: Problems of Belief and Perception*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, σ. 74.

3. Για τον τίτλο του κ. Γεώργιο Κακώφωρο για την παρατήρησή αυτή, βλ. Josef Epelstein, "Zur Verbreitung magischer Liebesabwehr in der nicht-christlichen und christlichen Spätantike", *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 18, 1975, σ. 30.

4. William Christian, *Person and God in a Spanish Valley*, 2nd ed., Princeton: Princeton University Press, 1989, σ. 94.

5. Χριστίνα Βέκου, *Κακό Μάτι: Η κοινωνική κατασκευή της οπτικής επισκοπίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1988, σ. 61. Για το άτομα και γέλοι ως μέσα προφύλαξης από το κακό μάτι, βλ. Josef Epelstein, "Zur Verbreitung magischer Liebesabwehr in der nicht-christlichen und christlichen Spätantike", *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 18, 1975, σ. 30.

6. Richard Greenfield, *Traditions of Belief in Late Byzantine Diemology*, Amsterdam: Hakert, 1988, σ. 112.

7. Charles Stewart, *Demons and the Devil: Moral Imagination in Modern Great Culture*, Princeton: Princeton University Press, 1991, σ. 235.

8. Το 1920 μόνο το 1% του συνόλου του ορθόδοξου κλήρου (εκτός των επισκόπων) είχε παντοπιστημιακή μόρφωση. Το 1975 το ποσοστό αυτό είχε ανέβει στο 8%. Βλ. Kallistos Ware, "The Church: A Time of Transition", στο R. Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980's*, London: Macmillan, 1983, σ. 217.

9. Α. Β. Οικονομίδης, *Απαράθιχτα λαογραφικά σύμμετα*, Αθήνα: Α. Ν. Μαιριώτη, 1940, σσ. 6 κ.ε.

10. Για ανάλυση παρόμοιων δεδομένων από την Κρήτη, βλ.: Michael Herzfeld, "Closure as Cure: Tropes in the Exploration of Body and Social Disorder", *Current Anthropology*, 27, 1986, σσ. 107-20.

11. Για την εν λόγω πρακτική και άλλες συναφείς μαγικές μεθόδους, βλ. Armand Delatte, *La Catopromancie Grecque et ses Dérivés*, Liège: H. Vaillant-Carmanne, 1932.

12. McKim Marriott, "Little Communities in an Indigenous Civilization", στο M. Marriott (επιμ.), *Village India: Studies in the Little Community*, Chicago: University of Chicago Press, 1955.

Magic and Orthodoxy

C. Stewart

The category of "magic" is not permanently fixed. Yesterday's magic may become today's religion and vice versa. In this article the boundaries between magic and Orthodox Christianity in Greece are explored through historical and contemporary anthropological data. The evil eye offers one example of a practice that was once considered as superstitious but which the official Church later embraced. The latter part of the article considers further the reasons why the boundaries between magic and religion are unclear. Christian Orthodoxy developed as a systematic religion largely in Greek territory and in the Greek language. In this sense it constitutes an "indigenous great tradition". Many magical practices have an even longer history in Greece. Both Orthodox and traditional magical practices draw on late antique cultural conceptions to articulate a body of practices for appealing to the sacred. This common basis in Hellenic cultural logic helps to explain the formal similarities that sometimes make them difficult to distinguish.